

УДК 364.62-053.9:578.834

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.4.7>

**Оксана ФУШТЕЙ**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, Україна, 21001  
**ORCID:** 0000-0002-2330-6745

**Бібліографічний опис статті:** Фуштей, О. (2021). Соціально-психологічна робота з людьми похилого віку в умовах пандемії COVID-19. *Ввічливість. Humanitas*, 4, 44–50, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.4.7>

## СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

У статті з'ясовуються проблеми пандемії COVID-19, з якою зіткнулося людство і яка кардинально змінила життя всього населення Землі, особливо людей похилого віку.

Метою статті є теоретичне вивчення та емпіричне дослідження сутності соціальної роботи, психологічних особливостей людей похилого віку, визначення особливостей соціальної роботи з людьми похилого віку в умовах пандемії COVID-19. Для досягнення поставленої мети дослідження використано комплекс методів, як-от: аналіз соціально-педагогічної та психолого-педагогічної літератури, порівняння наукових джерел, які стали основою для визначення ступеня наукової розробки проблеми, систематизація з метою визначення та уточнення основних понять дослідження та наявних наукових підходів до вирішення окресленої проблеми, узагальнення для формулювання підсумкових положень та висновків.

Наукова новизна полягає в тому, що уточнено зміст поняття «соціальна робота» як специфічного виду професійної діяльності, спрямованого на підтримку та надання кваліфікованої допомоги людям похилого віку; проаналізовано зміст та ключові форми соціальної роботи в Україні з людьми похилого віку в умовах карантину, які потрапили до групи ризику; обґрунтовано фундаментальні принципи надання ефективної соціально-психологічної допомоги; визначено основні труднощі, з якими зіткнуваються люди похилого віку в умовах карантину; розроблено рекомендації для соціальних працівників, які співпрацюють із людьми похилого віку в умовах карантину.

На основі теоретичного вивчення та емпіричного дослідження сутності соціальної роботи, психологічних особливостей людей похилого віку можна зробити висновок, що в роботі з людьми похилого віку, які перебувають у зоні ризику та в кризовій ситуації, необхідно застосовувати індивідуальний підхід не тільки в глибокому вивченні особистих і професійно-ділових якостей, а й у виявленні їхніх інтересів та потреб.

**Ключові слова:** пандемія COVID-19, карантинні умови, соціальний працівник, соціально-психологічна робота, люди похилого віку.

**Oksana FUSHTEI**

Senior Lecturer at the Department of Psychology and Social Work, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 32, Ostrozko str., Vinnytsia, Ukraine, 21001

**ORCID:** 0000-0002-2330-6745

**To cite this article:** Fushtei, O. Sotsialno-psykholohichna robota z liudmy pokhyloho viku v umovakh pandemii COVID-19 [Social-psychological work with elderly during COVID-19 pandemic]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 4, 44–50, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.4.7>

## SOCIAL-PSYCHOLOGICAL WORK WITH ELDERLY DURING COVID-19 PANDEMIC

The article clarifies the problems of the pandemic COVID-19 faced by humanity, which has dramatically changed the lives of the entire population of the Earth, especially the elderly. The aim of the article is to theoretically study and empirically study the essence of social work, psychological characteristics of the elderly to determine the features of social work with the elderly in a pandemic COVID-19.

The legislative base of Ukraine is analyzed, which is presented by a number of legislative projects, which best contribute to the support of the elderly and determine their role in society. The content and key forms of social work in Ukraine with elderly people in quarantine conditions who are at risk and are under special care of the state are determined. As a result of the conducted empirical research the basic principles of rendering of effective social and psychological help are formulated, psychological features are revealed and the basic difficulties which elderly people in the conditions of quarantine face are defined.

*The main qualities that a social worker of high professional level should possess, according to his professional profile, which are primary and basic. Based on theoretical study and empirical study of the essence of social work, psychological characteristics of the elderly work and developed recommendations for social workers who work with the elderly in quarantine. It was found that in working with the elderly who are at risk and in crisis, in need of psychological and material support from the state, it is necessary to take an individual approach to each on the basis not only of a deep study of personal and professional and business qualities, but also in identifying their interests and needs*

**Key words:** COVID-19 pandemic, quarantine, social worker, social-psychological work, elderly, psychological features of the elderly.

**Постановка проблеми.** Найактуальнішою проблемою, з якою зіштовхнулося людство сьогодні, стала пандемія COVID-19, яка кардинально змінила життя всього населення Землі. Ця ситуація стала особливо небезпечною для людей похилого віку, незважаючи на певні критерії розвитку суспільства, як-от досягнення рівня добробуту і культури, медичного обслуговування, умов життя людей, менталітету та традицій, про що свідчить статистика, яку оприлюднює Міністерство охорони здоров'я України на своєму сайті. Сучасне суспільство продовжує дискусію щодо визначення чітких вікових меж, які б визначали хронологію старості, тобто ту кількість прожитих років, після яких людину можна назвати похилою або старою. Судження щодо соціальної старості пов'язане з віком усього суспільства і порівнюється із середньою тривалістю життя в певній країні в певний проміжок часу. Старіння розглядається більше як соціальний процес, а не біологічний, який є своєрідним для різних епох і культур, для представників різних соціальних верств і груп (Ліфарєва, 2012; Робак, 2011; Стешенко, 2016).

Варто зазначити, що до пандемії COVID-19 спостерігалося постійне зростання кількості літніх людей, що було спричинено розвитком медицини, яка контролювала низку небезпечних захворювань, підвищеним рівнем якості життя. Усе це призводило до збільшення середньої очікуваної тривалості життя людей, яка до карантину в розвинених країнах сягала 80 років, а для жіночого населення перевищувала цей показник, що було передумовою дожити до глибокої старості для значної кількості людей. Тому соціально-психологічна робота з людьми похилого віку набула особливої актуальності в умовах пандемії COVID-19, адже соціально-психологічна робота з людьми похилого віку розглядається в контексті не лише висококваліфікованого забезпечення матеріальними та правовими ресурсами, а й надання психологічної підтримки людям цієї вікової категорії з метою зменшення виявів негативних наслідків: страху,

паніки, невмотивованої агресії, недовіри, апатії, депресії та інших деструктивних станів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Науково-теоретичну базу проблеми соціальної роботи з людьми похилого віку формують роботи вітчизняних та зарубіжних дослідників: Я. Белєвцової, Ф. Гізо, О. Комарова, А. Лобанова, М. Лукашевич, Л. Лук'янової М. Пекк, Л. Стадник. Н. Ничкало, Т. Семигіної, Ю. Ткаченко, С. Шиловой та ін.

Зазначимо, що соціальна робота як вид діяльності сформувалася в нашому суспільстві в сучасному варіанті нещодавно, однак її масштаби розширилися та набули особливої актуальності, коли не лише Україна, а й вся планета зіштовхнулася з проблемою пандемії COVID-19. Вона становить критерій свідомої передумови прогресивного розвитку людини і суспільства.

Соціальна робота досліджується в багатьох країнах світу, результати яких представляються описом, обґрунтуванням та закріпленням наявного практичного досвіду. І. Кант зауважив, що будь-яке пізнання починається з досвіду, проте досвід не може дати своїм судженням істинності, він указує лише на умовну та порівняльну узагальненість (за допомогою індукції). Ураховуючи вищезазначене судження, можна зробити висновок, що для розробки власної цілісної теорії і подальшого розвитку практики соціальної роботи аналізу досвіду роботи соціальних служб зараз є недостатньо. У суспільній і професійній свідомості соціальна робота поки не є провідною, оскільки теоретичні і практичні аспекти соціальної роботи досліджуються і розвиваються представниками різних галузей наук із позицій психології, педагогіки та соціології, найчастіше на основі наукових суджень та теорій, що використовуються в системі соціальної роботи та описують різні сторони її багатогранної практики, що зумовлює виникнення безлічі «теорій» соціальної роботи. Тобто інноваційність професійної соціальної роботи надає їй особливої позиції серед представників різних

галузей науки, де вона є об'єктом спостереження, що сприяло формуванню теорії щодо соціальної роботи як сфери допомоги людині, яка опинилася в кризовій ситуації. Саме в цьому руслі наразі розвивається вітчизняна практика, однак цілісна теорія соціальної роботи поки перебуває на початковому етапі становлення.

Соціальна робота сьогодення базується на квінтесенції теоретичних та практичних знань, отриманих у результаті досліджень цього виду діяльності. Зауважимо, що цілісний характер пізнання в соціальній роботі здійснюється різними суб'єктами діяльності і на різних рівнях соціальної роботи, що детермінує зростання потреби в ранжируванні рівнів пізнання і, відповідно, інтерпретації його результатів у теорії соціальної роботи, що дадуть можливість вивчати соціальну роботу з урахуванням її впливу на життєдіяльність не тільки людини, безпосередньо включеної в процес діяльності, а й суспільства загалом (Белевцова, 2011), адже соціальна робота є структурним компонентом та чинником становлення соціальної держави, оскільки сприяє створенню простору основних напрямів життєдіяльності людей (Рубцов, 2010) та є формою діяльності людини і суспільства, результатом якої буде сформування системи взаємодії людини і суспільства крізь призму соціальності людини, адже вона призначена для надання допомоги людям за умови інтеграції в суспільство з оптимальною якістю.

**Мета статті** – на основі теоретичного вивчення та емпіричного дослідження сутності соціальної роботи, психологічних особливостей людей похилого віку визначити особливості соціальної роботи з людьми похилого віку в умовах пандемії COVID-19.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У нашому дослідженні під поняттям «соціальна робота» ми визначатимемо специфічний вид професійної діяльності, спрямований на підтримку та надання кваліфікованої допомоги людям похилого віку, що розширює або відновлює їхню здатність до соціального функціонування, сприяє реалізації громадянських прав та запобігає соціальному виключенню (Єрмак, 2008). Вивчення саме соціальної роботи дозволяє оцінити і розкрити її конструктивний потенціал діяльності суспільства щодо людини, що здійснюється в масштабах усього суспільства (Пирожкова, 2016). Наразі форми та зміст соці-

альної роботи розкриваються крізь призму найпоширеніших завдань соціальної роботи, як-от надання матеріальної та соціально-побутової допомоги, яка й інтерпретується у свідомості більшості населення як власне соціальна робота. Таке вузьке трактування та розуміння соціальної роботи і її змісту призводить до того, що вона визначається як вид діяльності, який має обмежену соціальну значущість, як умова виживання досить обмеженого кола осіб, а також стає актуальною в період кризового стану людини чи розвитку країни. Дійсно, соціальна робота, як показує практика, розвивається і рефлексує у всіх країнах спочатку як діяльність, основний зміст якої представлено різноманітними видами допомоги людині у вирішенні її проблем. Тому її об'єктом є система «людина – середовище», а центром уваги – проблеми людини, пов'язані з порушенням її соціального функціонування. У документах Міжнародної федерації соціальних працівників соціальна робота розглядається як діяльність, спрямована на запобігання порушенням нормального функціонування особистості та проведення соціальних перетворень (Краснова, 2002).

Таким чином, фахівці в галузі соціальної роботи низки зарубіжних країн усвідомлюють пріоритет діяльності, спрямованої на створення умов, у яких соціальне функціонування людини і соціальні відносини формуються і підтримуються в межах норми. Вітчизняні ж підходи до визначення соціальної роботи, незважаючи на різноманітність і узагальнені формулювання, відображають практику професійної соціальної роботи, тобто допомогу людині, яка перебуває у важкій життєвій ситуації.

Законодавчу базу України, яка стосується людей похилого віку, представлено низкою законодавчих проєктів, які якнайкраще сприяють підтримці людей похилого віку та визначають їх роль у суспільстві. Українське законодавство застосовує низку варіантів надання соціальної допомоги людям похилого віку. Ключовим є інформування населення щодо послуг та програм із підтримки осіб похилого віку, адже ефективно поширення інформації, максимальне оповіщення споживачів забезпечує можливість якісно допомагати людям похилого віку, зокрема, у створенні умов для здорового старіння й активного довголіття, організації медичної допомоги, забезпеченні реалізації права на працю відпо-

відно до професійної підготовки, трудових навичок з урахуванням стану здоров'я, забезпеченні реалізації права на соціальні послуги, створенні мережі установ і закладів, що надають соціальні послуги (Єрмак, 2008).

Отже, з'ясувавши зміст та ключові форми соціальної роботи в Україні та виявивши її беззаперечну значущість, зауважимо, що особливої актуальності вона набула в умовах карантину, коли люди похилого віку потрапили до групи ризику і перебувають під особливою опікою держави. Пандемія коронавірусу (COVID-19) безпосередньо або ж опосередковано торкнулася кожного члена суспільства, незважаючи на вік, професію чи статус, адже будь-хто може опинитися в зоні небезпеки та потребувати соціального захисту в період карантинних обмежень. Отже, як і більшість країн світу, Україна внесла або адаптувала програми соціального захисту або заходи політики з урахуванням умов, які виникли внаслідок розповсюдження вірусу COVID-19, тобто соціальна робота в Україні стала максимально активною та необхідною. За весь період незалежності нашої держави працівникам цієї сфери довелося впроваджувати особливі форми взаємодії із суспільством та бути максимально продуктивними.

У процесі роботи з людьми похилого віку соціальним працівникам недостатньо свого життєвого досвіду, оскільки ця діяльність, як і будь-яка інша, потребує базових знань щодо сутності виникнення безлічі психологічних і етичних проблем та вміння їх вирішувати, умінь та навичок ведення конструктивного та продуктивного спілкування під час безпосередньої взаємодії з людьми похилого віку. Досвідченому соціальному працівнику в повсякденній роботі з людьми похилого віку необхідно мати високий рівень розвитку когнітивних та психічних процесів, тому що в результаті спостереження він повинен уміти визначити психологічні особливості та потреби людини похилого віку (Лукашевич, 2009). Розуміння, здатність бачити світ очима іншого – провідна здатність у спілкуванні з людьми похилого віку. Основними емоційними процесами є співчуття та співпереживання, тому характер спілкування соціального працівника з людиною похилого віку повинен бути не тільки діловим, а й особистісним, із виявленням тепла, розуміння, емпатії та турботи. Для людей похилого віку характерні вияви

негативних та тривожно-депресивних емоцій (гнів, презирство), які максимально схильні до безкомпромісності та підозрливості, нетерплячі до думки інших та безкомпромісні. Це створює труднощі у виконанні соціально-психологічної роботи соціальними працівниками, тому що потребує більше зусиль для досягнення успіху. Однак ступінь цієї проблеми для кожного соціального працівника може бути різним (залежно від рівня його професіоналізму, вміння враховувати психологічні особливості людини похилого віку та володіння певними формами роботи, які дадуть можливість досягти рівноваженості в стосунках із людиною похилого віку, що і є першочерговим завданням соціального працівника). Соціальний працівник намагається оперувати принципом рівноваги, який полягає в тому, що соціальний працівник не відступає, а нейтралізує тиск людини похилого віку, не пригнічуючи її емоційно. Важливим є вміння приймати людину похилого віку загалом, не концентруючись на її негативних виявах, з усіма його недоліками і примхами, показувати їй своє розуміння і прихильність. Соціальний працівник також повинен уміти абстрагуватися, виробляти в собі незалежність від людини похилого віку і завжди зберігати доброзичливу дистанцію. Узгодження інтересів людини похилого віку та соціального працівника є пріоритетним напрямом у спільній роботі щодо прийняття плану дій та перспектив взаємодії; головним є уникання травмувальних для людини похилого віку подій та надання психологічної підтримки.

Фундаментальні принципи надання ефективною соціально-психологічної роботи соціальними працівниками людям похилого віку були сформульовані нами в результаті проведення емпіричного дослідження, завдяки якому було виявлено психологічні особливості та визначено основні труднощі, з якими зіштовхуються люди похилого віку в умовах карантину. Надійність та вірогідність дослідження забезпечується репрезентативністю вибірки – 30 людей похилого віку, які перебувають у Комунальному закладі «Вінницький геріатричний пансіонат».

Проблеми самотності в людей похилого віку ми вивчали за опитувальником «Шкала самотності» (Д. Рассел, Л. Попелу, М. Фергюсон). Зауважимо, що рівень самотності в жінок похилого віку має середній рівень у більшості

половини досліджуваних, що становить 58% від усіх досліджуваних. Лише у 26% досліджуваних самотність виявляється на низькому рівні, однак є й ті, що становлять особливу групу ризику, а таких досліджуваних – 16%, тому що вони характеризуються високим рівнем самотності. Якщо ж розглядати показники результатів дослідження серед чоловіків, то зазначимо, що кількість досліджуваних із високим, середнім та низьким рівнем самотності майже однакова. Так, наприклад, 25% чоловіків похилого віку мають високий рівень самотності, 38% – середній, 37% – низький. Якщо порівняти показники обох гендерних груп (високий рівень вияву самотності: ж – 16%, ч – 25%; середній рівень вияву самотності: ж – 58%, ч – 38%; низький рівень вияву самотності: ж – 26%, ч – 37%), варто підкреслити, що все-таки самотність на високому рівні частіше виявляється в чоловіків. Цей опитувальник дав змогу дослідити суб'єктивний рівень відчуття людиною своєї самотності, а не можливі її варіації, що можуть бути детерміновані тривожними переживаннями та станами, соціальною ізоляцією, депресією, нудьгою. Отже, працюючи з людьми похилого віку, ми визначили, що вони переживають стан вимушеної ізоляції та самотності.

Наступним етапом було дослідження шкали емоцій людей похилого віку за допомогою методики «Диференціація шкали емоцій» (К. Ізард), яка дала можливість з'ясувати, на якому рівні виявляються такі характеристики особистості, як інтерес, радість, подив, горе, гнів, презирство, огида, страх, сором і провина. Результати дослідження вказують на те, що в людей похилого віку особливого вияву набувають такі характерологічні категорії, як страх (18%), що може бути спричинене усвідомлення заключної частини життя, передчуттям смерті; горе, гнів, сором отримали другу позицію з показником у 12%; третя позиція – презирство та вина з показником у 10%; інтерес виявляється у 8% досліджуваних; радість, подив та огида виявляються активно лише у 6% людей похилого віку. На другому етапі підраховуються узагальнені показники за укрупненими групами емоцій. Згідно з результатами дослідження сильний ступінь емоційних переживань у 32% людей похилого віку наявний за індексом тривожно-депресивних емоцій (ТДЕМ), що свідчить про рівень стійких індивідуальних переживань

тривожно-депресивного комплексу емоцій, які опосередковують суб'єктивне ставлення до наявної ситуації. Найслабше виявляється індекс позитивних емоцій (ПЕМ) у 46% досліджуваних, що характеризує ступінь позитивного емоційного ставлення суб'єкта до наявної ситуації, а високий показник вияву позитивних емоцій наявний лише у 14% досліджуваних. Індекс гострих негативних емоцій (НЕМ) має виражений характер у більшості досліджуваних (37%), що є ознакою загального рівня негативного емоційного ставлення суб'єкта до наявної ситуації. І лише у 12% досліджуваних негативні емоції виявляються слабо. Індекс тривожно-депресивних емоцій (ТДЕМ), що відображає рівень стійких індивідуальних переживань тривожно-депресивного комплексу емоцій, значно виявляється у 32% досліджуваних, а в 11% – слабо.

Далі аналізуємо результати за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. Ільїн, А. Ковальов), яка дала можливість виявити схильності суб'єкта до конфліктності й агресивності як особистісних характеристик. Ці результати засвідчують різноманітність провідних виявів агресивної та конфліктної поведінки серед людей похилого віку. Провідними реакціями в процесі взаємодії виявились схильність до безкомпромісності та схильність до образливості, підтвердженням чому є високі показники балів за цими шкалами у 18% досліджуваних. Також варто зазначити, що люди похилого віку схильні до підозрливості, адже у 16% досліджуваних саме ця шкала отримала максимальні показники. Третю позицію посідають запальний характер суб'єкта та непоступливість. Вони отримали максимальну кількість балів у 14% досліджуваних. У найменшій кількості досліджуваних виявились шкали «схильність до помсти» (4%) та «наполегливість» (6%). Також сума балів за шкалами «наполегливість», «непоступливість» указала на показник позитивної агресивності суб'єктів, що становитиме 20% досліджуваних. Результати за шкалами «нетерплячість до думки оточення», «мстивість» формують показник негативної агресивності суб'єкта, що становить 14% досліджуваних. Сумарний показник шкал «безкомпромісність», «запальність», «образливість», «підозрливість» указує на загальний рівень конфліктності у 66% досліджуваних.

Проаналізувавши результати експерименту, ми визначили психологічні особливості людей

похилого віку в умовах карантину, які варто враховувати для того, щоб соціальна робота, яка проводиться, мала якісний результат та щоб надання соціальної допомоги було ефективним. Першочерговими рекомендаціями є вимоги до самих соціальних працівників, які співпрацюють із людьми похилого віку, а саме перелік якостей, якими повинен володіти соціальний працівник високого професійного рівня, які визначаються згідно з професіограмою соціального працівника, як-от моральність; чесність; совісність; об'єктивність; справедливість; тактовність; терпимість; уважність і спостережливість; витримка і самовладання; доброта і любов до людей; адекватність самооцінки; терпіння; комунікабельність; оптимізм і сила волі; емоційна стійкість; прагнення до самовдосконалення; творче мислення.

Рекомендації соціальним працівникам з ефективності соціально-психологічної роботи з людьми похилого віку в умовах карантину складаються з пунктів, визначених у процесі емпіричного дослідження:

- соціальний працівник має бути максимально доброзичливим, виявляти емпатію, щиросердність та спостережливість (аналізувати вербальні та невербальні вияви) у процесі спілкування з людьми похилого віку;

- соціальний працівник повинен пам'ятати, що він компенсує нестачу спілкування та є посередником між людиною похилого віку та суспільством;

- виявляти лабільність у спілкуванні з людиною похилого віку та надавати можливість висловитися людині похилого віку, вислухати, поспівчувати, щоб показати потребу в ньому, в його досвіді та знаннях;

- варто фокусуватися на позитивних подіях, спогадах, новинах, щоб людина похилого віку «переключилася» з негативу, в якому вона перебуває;

- важливою якістю соціального працівника є вміння керувати власними емоціями, щоб не дратуватися, залишатися стриманим, конкретним та виявляти інтерес до людини похилого віку та її життя;

- соціальна робота з людьми похилого віку має бути спрямована на стимулювання виконання активної соціальної ролі, спілкування з оточенням і підтримку позитивної самосвідомості, психологічного спокою, активності і життєрадісності;

- соціальному працівнику необхідно використовувати різноманітні психотерапевтичні методи для виявлення індивідуальних особливостей людей похилого віку, що дасть можливість сформулювати спосіб надання соціальної допомоги (психологічні методи, дослідницькі методики, арттерапія, музикотерапія (відеотерапія), ізотерапія тощо).

**Висновки.** Отже, на основі теоретичного вивчення та емпіричного дослідження сутності соціальної роботи, психологічних особливостей людей похилого віку визначено особливості соціальної роботи, розроблено рекомендації для соціальних працівників, які співпрацюють із людьми похилого віку в умовах карантину. З'ясовано, що в роботі з людьми похилого віку, які перебувають у зоні ризику та в кризовій ситуації, необхідно застосовувати індивідуальний підхід до кожного не тільки для глибокого вивчення особистих і професійно-ділових якостей, а і для виявлення їхніх інтересів і потреб.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Белевцова Я.С. Механізм підвищення якості соціальних послуг на рівні місцевих органів влади : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Харків, 2011. 20 с.
2. Демографічна криза в Україні : її причини та наслідки / за ред. С.І. Пирожкова. Київ : ІВЦ Держкомстат України, 2016. 231 с.
3. Довідник для людей літнього віку / В. П. Рубцов, С. В. Фіалко.; за заг. ред. В.В. Чайковської, Л.А. Стаднюка. Тернопіль : Тернограф, 2010. 256 с.
4. Ермак Н.А. Педагогическая поддержка качества жизни пожилых людей: монография / за ред. Н.А. Ермака. Ростов н/Д. : ИПО ПИ ЮФУ, 2008. 232 с.
5. Краснова О.В. Социальная психология старости. Москва : Академия, 2002. 228 с.
6. Курило І.О. Демографічні процеси та трансформація вікової структури населення України у контексті суспільної модернізації. Київ : ІДСД ім. Птухи НАНУ, 2015. 126 с.
7. Ліфарєва Н.В. Старість як соціальна проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 4 (239). Ч. 1. С. 16–26.
8. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота: підручник. Київ, 2009. 367 с.

9. Робак В.Є. Проблематика старіння в інтердисциплінарному контексті : понятійно-термінологічний апарат. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2011. Вип. 203. Ч. 3. С. 90–98.

10. Стешенко В. Старіння населення України: стан, етнічні особливості, перспективи. *Демографічні дослідження*. / За ред. В. Стешенко, С. Піскунова, В. Піскунова. Київ, 2016. Вип. 20. С. 125–146.

#### REFERENCES:

1. Byelyevtsova YA. S. (2011) *Mekhanizm pidvyshchennya yakosti sotsial'nykh posluh na rivni mistsevykh orhaniv vlady [Mechanism for improving the quality of social services at the level of local authorities]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].

2. Pyrozhkova S. I. (Eds.). (2016). *Demohrafichna kryza v Ukrayini : yiyi prychnyny ta naslidky [The demographic crisis in Ukraine: its causes and consequences]*. Kyiv: IPC Derzhkomstat of Ukraine, [in Ukrainian].

3. Tchaikovsky V.V., Stadnyuk L.A., Rubtsov V.P., Fialko S.V. (Eds.). (2010). *Dovidnyk dlya lyudey litn'oho viku [Handbook for the elderly]*. Ternopil: LLC «Terno-graf» [in Ukrainian].

4. Yermak N. A. (2008). *Pedagogicheskaya podderzhka kachestva zhizni pozhilykh lyudey [Pedagogical support of the quality of life of older people]*. Rostov-on-Don: IPO PI YUFU [in Russian].

5. Krasnova O. V. (2002) *Sotsial'naya psikhologiya stareniya [Social psychology of aging]*. Moscow: Akademiya [in Russian].

6. Kurylo I. O. (2015). *Demohrafichni protsesy ta transformatsiya vikovoyi struktury naseleennya Ukrayiny u konteksti suspil'noyi modernizatsiyi [Demographic processes and transformation of the age structure of the population of Ukraine in the context of social modernization]*. Kyiv: IDSD im. Ptukhy NANU [in Ukrainian].

7. Lifaryeva N. V. (2012). *Starist' yak sotsial'na problema [Old age as a social problem]*. (Issue. 4 ), (part. 1), (pp. 16-26). Lugansk: Visnyk LNU im. T.Shevchenka [in Ukrainian].

8. Lukashevych, M. P., Semyhina, T. V. (2009). *Sotsialna robota: pidruchnyk*. Kyiv [in Ukrainian]

9. Robak V. YE. (2011). *Problematyka starinnya v interdystyplinarnomu konteksti : ponyatiyno-terminolohichnyy apparat [Problems of aging in an interdisciplinary context: conceptual and terminological apparatus]*. (Issue. 203 ), (part. 3), (pp. 90-98), (ser. «Pedagogichni nauky»). Cherkasy: Visnyk CHU [in Ukrainian].

10. Steshenko V. (2016). *Starinnya naseleennya Ukrayiny: stan, etnichni osoblyvosti, perspektyvy [Aging population of Ukraine: status, ethnic features, prospects]*. V. Steshenko, S. Piskunov, V. Piskunov (Eds.), (Issue. 20 ), (pp. 125-146). Kyiv: Demohrafichni doslidzhennya [in Ukrainian].